

نقش آموزه‌های دینی در ایجاد و تقویت فضائل اخلاقی

سارا مجیدی نیا^۱

چکیده

در عصر حاضر، تحولات اجتماعی و فرهنگی چالش‌هایی در ارزش‌های اخلاقی ایجاد کرده که نیاز به بازنگری و تقویت آن‌ها را بیشتر کرده است. مسأله اصلی این پژوهش، بررسی نقش آموزه‌های دینی به عنوان منبعی غنی در پرورش و تقویت فضائل اخلاقی است. هدف مقاله، تحلیل تأثیر باورها و شعائر دینی بر رفتارهای اخلاقی و ارزش‌های انسانی می‌باشد. روش تحقیق مبتنی بر تحلیل کیفی متون دینی شامل قرآن کریم و روایات است. یافته‌ها نشان می‌دهد ایمان به خدا، معاد و توکل محرک‌های قوی برای انجام رفتارهای نیک و رعایت فضائل اخلاقی هستند. همچنین، شعائر دینی مانند دعا، روزه، صدقه و حج، علاوه بر بعد عبادی، در تقویت صفاتی چون صبر، سخاوت، ایثار و عدالت نقش دارند. ارزش‌هایی مانند صداقت، گذشت و انصاف که در آیات و روایات تأکید شده‌اند، نشان‌دهنده برنامه‌ریزی دقیق دین برای تربیت اخلاقی است. در نهایت، بهره‌گیری عملی از آموزه‌های دینی می‌تواند زمینه‌ساز شکل‌گیری اخلاق فردی و اجتماعی مطلوب و جامعه‌ای اخلاق‌مدار و پایدار باشد. این نتایج در طراحی برنامه‌های تربیتی و فرهنگی برای ارتقاء سلامت روانی و اجتماعی جامعه موثر است.

کلیدواژه‌ها : آموزه‌های دینی، شعائر، فضائل اخلاقی

مقدمه

فضائل اخلاقی از پایه‌های اصلی هر جامعه سالم و پویا محسوب می‌شوند و نقش مهمی در ایجاد زندگی فردی و اجتماعی همراه با سعادت دارند. امروزه، تحولات سریع اجتماعی، فرهنگی و فناوری چالش‌های جدیدی برای اخلاق ایجاد کرده‌اند که نیاز به توجه بیشتر به منابع و ریشه‌های تربیت اخلاقی را ضروری کرده است. آموزه‌های دینی، که سال‌ها به عنوان راهنمایی جامع برای رفتارهای انسانی مطرح بوده‌اند، می‌توانند منبعی غنی و قابل اعتماد برای تقویت فضائل اخلاقی باشند.

مسئله این است که در جامعه کنونی، با وجود اهمیت اخلاق در بهبود کیفیت زندگی فردی و اجتماعی، روش‌های موثر برای تقویت این فضائل به‌طور گسترده مورد استفاده قرار نگرفته یا محدود است. بنابراین، بررسی نقش آموزه‌های دینی به عنوان راهکاری ریشه‌دار و موثر اهمیت ویژه‌ای دارد. این تحقیق با واکاوی آموزه‌های دینی و شناخت بهتر ظرفیت‌های آن، تلاش می‌کند راهکارهای علمی و کاربردی برای تربیت اخلاقی در جامعه ارائه دهد و به کاهش آسیب‌های اخلاقی و ارتقاء سلامت روانی و اجتماعی کمک کند.

مطالعات متعددی به بررسی نسبت دین و اخلاق پرداخته‌اند. کتاب «آموزه‌های اخلاقی و رفتاری امامان شیعه» نوشته محمدی‌اشتهاردی، با استناد به روایات معتبر، آموزه‌های اخلاقی را به زبان روان ارائه کرده است و منبع ارزشمندی برای شناخت اخلاق عملی امامان محسوب می‌شود، اما کمتر به کاربرد عملی این آموزه‌ها در زندگی معاصر پرداخته است. مقاله «نقش فضائل اخلاقی در سلامت از منظر آموزه‌های دینی» به قلم فرزانه امینی و رسول محمدجعفری، ارتباط فضائل اخلاقی با سلامت جسمی و روانی را بررسی می‌کند و سیزده فضیلت کلیدی را معرفی می‌کند، اما بیشتر به تبیین نظری محدود شده و کمبود داده‌های تجربی و پیشنهادات کاربردی دارد.

کتاب «اخلاق اسلامی (مبانی و مفاهیم)» نوشته محمد داوودی، با زبانی روان و روشن مبانی اخلاق اسلامی را تشریح می‌کند و به ویژه برای دانشجویان قابل استفاده است، اما بیشتر به کلیات و مبانی اخلاقی پرداخته و کمتر به مشکلات اخلاقی روزمره و ارائه راهکارهای عملی توجه کرده است. این مقاله با تمرکز جامع بر نقش شعائر دینی در تقویت فضائل اخلاقی و تأثیر عملی دعا و

نیایش بر پالایش روح، جنبه‌های روان‌شناختی و تربیتی اخلاق دینی را به صورت ملموس و کاربردی بررسی می‌کند. همچنین با استفاده از نمونه‌های تاریخی و تأکید بر آموزش نسل جوان، پیوند محکمی بین آموزه‌های دینی و سلامت روان و اجتماعی برقرار می‌سازد.

با توجه به تغییرات اجتماعی و کاهش محسوس برخی ارزش‌های اخلاقی در جامعه امروزی، بازشناسی و بهره‌گیری از آموزه‌های دینی می‌تواند راهکاری بنیادین برای تقویت فضائل اخلاقی و ارتقاء سلامت روانی و اجتماعی باشد. سؤال اصلی پژوهش این است که آموزه‌های دینی چگونه می‌توانند در ایجاد و تقویت فضائل اخلاقی نقش مؤثر داشته باشند و ظرفیت‌های عملی آن‌ها برای تربیت اخلاقی چیست؟

۱. مفهوم شناسی

۱,۱ آموزه های دینی

واژه «آموزه» از ریشه «آموختن»^۱ و به معنای آنچه آموخته یا آموزش داده می‌شود آمده است. «آموزه‌های دینی»^۲ نیز به مجموعه‌ای از معارف، اصول، احکام و دستورالعمل‌هایی اطلاق می‌شود که در سه حوزه اعتقادات، اخلاق و رفتار، از سوی دین برای هدایت انسان ارائه شده‌اند.

۱,۲ شعائر

شعائر جمع شعیره در لغت عبارت است از علامت محسوس و ملموس^۳. این واژه در فرهنگ اسلامی به معنای نشانه پرستش و نیز محلی است که برای عبادت معین شده است و در مفهوم خاص‌تر در ترکیب شعائر دینی، به معنای مراسم مذهبی، مناسک، آیین و اعمال دینی به کار می‌رود. شعائر در اصطلاح، معنایی محدودتر از کاربرد لغوی آن دارد و به آن دسته از نمادهایی اطلاق می‌شود که دارای ویژگی‌هایی چون اصالت، حکایت‌گری، اعلان عمومی، وضع تعمدی، مشارکت جمعی، انتصاب از جانب دین، و ایجاد تمایز باشند. ارزش و اصالت شعائر نیز وابسته به

^۱ فرهنگ فارسی معین، ذیل واژه «آموزه»

^۲ رضایی اصفهانی، آموزه‌های نوین دینی، ص ۱۲

^۳ اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ص ۴۵۶

ارزش و اصالت مدلول آن‌هاست؛ زیرا شعائر، ارزش مستقل ندارند و قداست یا دنائت خود را از مدلول خویش کسب می‌کنند. بر همین اساس، اگر مدلول یک شعار یا نماد، واجد قداست و احترام باشد، خود آن شعار نیز مقدس و محترم تلقی می‌شود؛ و در صورتی که مدلول آن پست و شنیع باشد، نماد مورد نظر نیز بار ارزشی منفی خواهد داشت.^۱

۱,۳ فضائل اخلاقی

اخلاق در لغت به معنی صفت نفسانی یا هیأت راسخه ای است که انسان در اثر آن حالتِ نفسانی، بدون فکر، اعمال، رفتار و گفتارهایی را انجام می‌دهد. این معنای لغوی، اخلاق را به فاصله و رذیله تقسیم می‌کند. گزاره‌های اخلاقی از حُسن و قبح، باید و نباید و صفات خوب و بد اعمال و رفتار آدمی، سخن می‌گویند. بنابراین اخلاق عبارت است از صورت درونی و باطنی انسان. اگر اخلاق آدمی، خداپسند، خوب و دارای صفات حسنه باشد، چهره و باطن انسان زیبا و خدایی خواهد شد و اگر دارای صفات رذیله، باشد، باطن فرد، زشت و حیوانی خواهد شد. همچنین به اخلاقیات خوبی که موجب سعادت انسان می‌شود فضائل اخلاقی گفته می‌شود.^۲

۲. تبیین رابطه بین دین و اخلاق

اخلاق یکی از ضروری‌ترین پایه‌های زندگی است و علم و تمدن زندگی مادی بدون آن قادر به تأمین سعادت افراد بشر نبوده، بلکه بالعکس خطرناک و نابودکننده می‌باشد. چه بسا ملت‌هایی که دارای قدرت و زندگی عالی بودند ولی در اثر پیروی نکردن از اصول اخلاقی اسباب نابودی و سقوط خود را فراهم کرده‌اند. از نگاه شهید مطهری، دین و اخلاق از هم جدا نیستند، بلکه ارتباطی نزدیک و درونی دارند. به‌گفته‌ی ایشان، دین کامل، دینی است که در آن ارزش‌های اخلاقی مثل عدالت، اخلاص، عفاف، ایثار، تقوا و محبت به‌صورت واقعی محقق شود. او اخلاق را بخشی از حقیقت دین می‌داند، نه چیزی بیرون از آن. بنابراین اخلاق دینی، اخلاقی است که در چهارچوب جهان‌بینی توحیدی شکل می‌گیرد و به انسان کمک می‌کند تا از انگیزه‌های سطحی عبور کرده و رفتار درست را به خاطر رضای خدا انجام دهد.^۳

۱ اربابی، شعائر دینی در اسلام: مفهوم‌شناسی، ویژگی‌ها و کارکردها، ص ۷

۲ مطهری، فلسفه اخلاق، ص ۷۸.

۳ هشتروندی، رابطه دین و اخلاق از منظر شهید مطهری

و همچنین دین نیازی فطری در وجود انسان است؛ نیازی که از عمق وجود انسان سرچشمه می‌گیرد. همان‌طور که عقل می‌تواند بسیاری از کارهای خوب و بد را تشخیص دهد، ولی برای پایدار ماندن اخلاق و داشتن انگیزه‌ی قوی در انجام کار خوب، دین نقش مهمی دارد. چون وقتی انسان بداند در برابر خداوند مسئول است، احتمال بیشتری دارد که به اخلاق پایبند بماند، حتی در جایی که سود شخصی ندارد. در ادامه باید گفت که اگر اخلاق از دین جدا شود، ممکن است به مرور زمان دچار تغییر، تحریف یا فراموشی شود؛ چون دیگر پشتوانه‌ای معنوی و الهی برای حفظ آن وجود ندارد. به‌ویژه در جوامعی که ملاک خوبی و بدی فقط عرف یا سلیقه‌ی اکثریت باشد، اخلاق ممکن است نسبی و متغیر شود. اما وقتی اخلاق در چهارچوب دین باشد، تکیه‌اش بر فطرت، عقل، و وحی است و ثبات و معنای واقعی پیدا می‌کند.^۱

از سوی دیگر، اخلاق هم به دین کمک می‌کند تا از شکل ظاهری و خشک عبادی فاصله بگیرد و به معنویت عمیق‌تری برسد. برای مثال، نماز انسان را از کارهای زشت و ناپسند باز می‌دارد. «إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ^۲» این یعنی دین و اخلاق، در عمل و هدف، به هم پیوند خورده‌اند. بنابراین، اگر کسی دین‌دار باشد ولی بداخلاق، در واقع هنوز به حقیقت دین نرسیده است. و اگر کسی اهل اخلاق باشد ولی خدا و معاد را باور نداشته باشد، پایه و هدف نهایی برای رفتار اخلاقی‌اش ضعیف خواهد بود. این نگاه تلفیقی و متعادل شهید مطهری، راه میانه‌ای میان افراط و تفریط در بحث دین و اخلاق است که می‌تواند راهنمای خوبی برای اندیشیدن و زیستن امروز ما باشد.

۱,۲ نقش آموزه‌های دینی در ایجاد و تقویت فضائل اخلاقی

آموزه‌های دینی، با تکیه بر باورهای عمیق اعتقادی و دستورات عملی، بستری فراهم می‌کنند برای پرورش فضائلی که پایه‌های اخلاق فردی و اجتماعی را شکل می‌دهند. در ادامه، به برخی از مهم‌ترین زمینه‌هایی که دین در آن‌ها به تقویت رفتارهای اخلاقی کمک می‌کند، پرداخته می‌شود.

^۱ هشترودی، رابطه دین و اخلاق از منظر شهید مطهری

۲,۳,۳ تأکید بر گذشت و مهربانی در آموزه‌های دینی

در آموزه‌های دینی، گذشت و مهربانی از فضائل مهمی است که به آن تأکید فراوان شده است، به‌طوری که حتی نسبت به دشمنان نیز سفارش به مهربانی و عفو شده است. قرآن کریم در این باره می‌فرماید: «وَلَا تَسْتَوِي الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ». و هرگز نیکی و بدی در جهان یکسان نیست، همیشه بدی (خلق) را به بهترین شیوه دور کن تا همان کس که گویی با تو بر سر دشمنی است دوست و خویش تو گردد. این آیه نشان می‌دهد که پاسخ دادن به بدی با خوبی می‌تواند دشمنی را به دوستی تبدیل کند و فضای دشمنی را به محبت و نزدیکی بدل سازد.^۱

پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در روایتی شریف فرموده‌اند: «مَنْ لَا يَرْحَمُ النَّاسَ لَا يَرْحَمُهُ اللَّهُ»^۲ یعنی: «کسی که نسبت به مردم رحم و مهربانی نکند، خداوند نیز نسبت به او مهربان نخواهد بود.» این سخن پیامبر نشان‌دهنده اهمیت کلی مهربانی و رحمت نسبت به همه انسان‌ها است و نه فقط دوستان یا نزدیکان، بلکه حتی نسبت به کسانی که با انسان دشمنی دارند نیز توصیه می‌شود. گذشت و مهربانی در اسلام به‌عنوان یک راهکار اساسی برای کاهش اختلافات و ایجاد روابط انسانی سالم شناخته شده است. این فضائل باعث ایجاد صلح، همدلی و ارتباطات مستحکم میان افراد جامعه می‌شوند و سلامت و پایداری جامعه را تضمین می‌کنند.^۳

نتیجه‌گیری

آنچه از مطالب این مقاله به دست می‌آید، این است که آموزه‌های دینی تأثیر زیادی در رشد اخلاقی انسان دارند. ایمان به خداوند، باور به حساب و کتاب روز قیامت، و حضور همیشگی خداوند

^۱فصلت: ۳۴

^۲کنز العمال : ۵۹۷۲

^۳محمدی‌ری‌شهری، میزان الحکمه، ج ۴، ص ۳۸۱

در زندگی انسان، باعث می‌شود فرد در تنهایی و در جمع، خودش را موظف بداند که درست رفتار کند. عباداتی مثل دعا، نماز، روزه و حج، فقط یک وظیفه‌ی عبادی نیستند، بلکه هرکدام در درون خود، مفاهیم اخلاقی زیادی را تقویت می‌کنند. همچنین کمک کردن به دیگران از راههایی مثل زکات و صدقه، نه تنها به عدالت اجتماعی کمک می‌کند، بلکه در درون فرد هم صفات خوبی مثل بخشنده‌گی و نوع دوستی را تقویت می‌کند.

از همه مهم‌تر این که در دین، شخصیت‌های بزرگی به عنوان الگو معرفی شده‌اند که رفتارهایشان می‌تواند راهنما و الهام‌بخش انسان‌ها باشد. اگر این مفاهیم به درستی شناخته و در جامعه ترویج داده شوند، می‌توانند باعث بهتر شدن روابط انسانی، کاهش آسیب‌های اخلاقی و رشد شخصیت‌های با اخلاق و مسئولیت‌پذیر شوند. برای رسیدن به این هدف، نیاز است که مفاهیم دینی با زبان ساده و قابل فهم به نسل‌های مختلف آموزش داده شود و زمینه‌ی عمل به آن‌ها فراهم گردد.

منابع

* قرآن کریم

* نهج البلاغه

الف) منابع فارسی

۱. برازش، علیرضا، دعا از منظر حضرت آیت الله خامنه‌ای، تهران: انقلاب اسلامی، ۱۳۹۰.
۲. بهرامی، غلامرضا، دعا و زندگی، قم: دلیل ما، ۱۳۸۵ هـ.ش.
۳. پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحه، تهران: دنیای دانش، ۱۳۸۲.
۴. داودی، محمد، اخلاق اسلامی (مبانی و مفاهیم)، قم: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، دفتر نشر معارف، ۱۳۸۷.
۵. رشیدی اصفهانی، غلامرضا، آموزه‌های نوین دینی، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۴.
- عمید، حسن، فرهنگ فارسی عمید، تهران: راه رشد، چاپ اول، ۱۳۸۹ هـ.ش.
۶. معین، محمد، فرهنگ معین (یک جلدی فارسی)، تهران: زرین، چاپ سوم، ۱۳۸۶.
۷. محمدی‌اشتهاردی، محمد، عبدوس، محمدتقی، آموزه‌های اخلاقی - رفتاری امامان شیعه (ع)، تهران: موسسه بوستان کتاب، چاپ نهم، ۱۳۹۲.
۸. محمدی‌ری‌شهری، محمد، میزان الحکمه، ترجمه و تحقیق حمیدرضا شیخی، قم: دارالحديث، چاپ چهارم، ۱۳۸۶ ش.
۹. مطهری، مرتضی، بیست گفتار، تهران: صدرا، چاپ ۴۳، ۱۳۹۵.
۱۰. _____، فلسفه اخلاق، تهران: صدرا، چاپ ۲۱، ۱۳۷۸.
- _____، مجموعه آثار، ج ۲، تهران: صدرا، چاپ اول، ۱۳۸۷ هـ.ش.

ب) منابع عربی

۱۱. اصفهانی، راغب، المفردات فی غریب القرآن، قم: دارالمعرفه، ۱۴۱۲ق.
۱۲. المغربی، قاضی النعمان، دعائم الإسلام، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام، چاپ دوم، ۱۳۸۵ هـ.ق.
۱۳. حرّانی، ابن شعبه، تحف العقول، قم: جامعه مدرّسین، ۱۴۰۴ هـ.ق.
۱۴. دیلمی، حسن بن محمد، إرشاد القلوب، ترجمه سید عبدالحسین رضایی، تهران: اسلامیّه، چاپ سوم، ۱۳۷۷ هـ.ش.
۱۵. شوشتری، قاضی نورالله، احقاق الحق و ازهاق الباطل، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ دوم، ۱۴۰۹ق.
۱۶. خوارزمی، موفق بن احمد، مقتل الحسين عليه السلام، نجف: مطبعة الغری، ۱۳۸۱.
- متقی، علی بن حسام‌الدین، المرشد الی کنز العمال فی سنن الاقوال و الأفعال، تصحیح بکری حیانی و صفوه سقا، بیروت: مؤسسه الرساله، چاپ اول، ۱۴۰۹ق.
۱۷. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار، بیروت: مؤسسه الوفاء، چاپ دوم، ۱۴۰۳ق.

ج) مقالات

۱۸. امینی، فرزانه و محمدجعفری، رسول، «نقش فضائل اخلاقی در سلامت از منظر آموزه‌های دینی» مقاله پژوهشی، دانشگاه شاهد، ۱۳۹۹
۱۹. اربابی، حسین، «شعائر دینی در اسلام: مفهوم‌شناسی، ویژگی‌ها و کارکردها»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته دین‌شناسی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، تیر ۱۳۹۴.
۲۰. بختیاری، زهرا، «جایگاه وفای به عهد و پیمان در سیره نبوی»، فرهنگ پژوهش، سال ۱۴۰۲.

۲۱. جهرمی، حامده خادم، «آثار فردی و اجتماعی مرگ‌اندیشی از دیدگاه نهج‌البلاغه»، فصلنامه پژوهشنامه نهج‌البلاغه، شماره ۵۲، سال هفتم، بهار ۱۳۹۸ هـ.ش.

۲۲. شاکر، ابوالقاسم، «نقش روزه‌داری در کاهش ناملایمات و ناهنجاری‌های اجتماعی»، پیام بهار، شماره ۱۳۲، ۱۳۹۸.

۲۳. مجتهدی، محسن، «روزه و آثار روحی و تربیتی آن»، درس‌هایی از مکتب اسلام، سال هفتم، شماره ۳، دی ۱۳۴۴.

۲۴. قنبری، بخشعلی، «روان‌شناسی راستگویی در نهج‌البلاغه»، فصلنامه روان‌شناسی ارزش‌های اسلامی، سال نخست، شماره نخست، پاییز ۱۳۹۵.

۲۵. مرتضوی هشتروودی، سید محمود، «رابطه دین و اخلاق از منظر شهید مطهری»، مقاله ارائه‌شده در سومین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های کاربردی در علوم تربیتی و مطالعات رفتاری و آسیب‌های اجتماعی ایران، ۱۳۹۶.

د) سایت

۲۶. مصباح یزدی، محمدتقی، «رابطه دین و اخلاق»، جلسه دوازدهم، پایگاه اطلاع‌رسانی مرکز آموزشی پژوهشی امام خمینی،
<https://mesbahyazdi.ir/node/6731>